

**An Investigation into the Impact of Religious Tendencies
on the Narrating Method of Commentary Stories
(An Emphasis on the Prominent Female Characters in Three
Commentaries *Tafsir Rawz al-Jinan*, *Jala' al-Azhan*, and *Minhaj
al-Sadeghin*)**

Abdollah Radmard ^{*1}, Kowsar Ahsanmoghadam ², Maryam Salehinia ³

Recived:4/5/2024

Accepted: 8/1/2025

Abstract

This study aimed to explore the impact of religious tendencies on the narrative of commentary stories. The corpus includes the stories of three Persian Shiite commentaries, i.e., *Rowz al-Jinan*, *Jala' al-Azhan*, and *Minhaj al-Sadeghin*. Taking a qualitative content analysis and focusing on the methods of manifesting the characteristics of prominent women of Shia and Sunna sections in the narratives of the commentaries, this research tried to depict the manifestations of Shiite tendencies in each of the mentioned works. It also tried to explain the differences between the images and the impact of social and religious features of the periods in which the works have been written on the differences. The study showed that the differences in the manifestations of Shiite tendencies in the commentary narratives can be summarized in deletion, addition,

1. Corresponding Author. Associate Professor of Persian Language and Literature, Shariati Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.
radmard@um.ac.ir ORCID: 0000-0002-2698-1527.

2 Ph. D. in Persian Language and literature, Shariati Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.
kowsar.ahsanmoghadam@mail.um.ac.ir ORCID: 0009-0002-8767-7470.

3. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Shariati Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.
m.salehinia@um.ac.ir ORCID: 0000-0002-5923-4149

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASH. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (terms, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms

and change of the text of the narratives. *Rowz al-Jinan* has been written in Sunni context, so the commentator had taken a peaceful coexistence and, as much as possible, avoided discussing sensitive issues and emphasized on the religious commonalities. *Gazor* and *Minhaj al-Sadeghin*, however, that have been written in a period that Shia dominated, added or highlighted some prominent Shiite personalities and their narratives. Moreover, the commenters have shown their own religious tendencies through changing or deleting some narratives on the prominent women of Sunni section or deleting the attributes and description of the women.

Keywords: *Interpretation of Rowz al-Jinan, Interpretation of Jala' al-Azhan, Interpretation of Minhaj al-Sadeghin, religious tendencies in Persian interpretations, narrative and storytelling in Persian interpretations.*

1, Introduction

Sometimes commentators take the role of a narrator. We can find cases that commentators impose their own ideology while interpreting the verses of the Holy Quran. The commentators might have been influenced by socio-political and religious relations and have consciously or unconsciously included their thoughts in the text. Some believe that there is no interpretation that is free from the influence of the vision and tendency of the narrator and commentator. This research based on the narratives of Abu al-Fotuh's commentary (6th lunar century). Moreover, two other similar commentaries, *Gazor* (8th lunar century) and *Minhaj al-Sadeghin* (10th lunar century) were examined. The similarity between the three interpretations is a common thing, but it seems that in terms of the representation of religious tendencies there is differences between among the late commentaries that is so significant to discover.

Research questions:

1. How is the narration trajectory of the commentators in three commentaries *Rowz al-Jinan*, *Jala' al-Azhan*, *Minhaj al-Sadeghin*?
2. What are the religious features of the period of producing the commentaries?
3. What are the representation differences of religious tendencies among the stories of these commentaries?

2. Literature Review

It should be stated at first that to the best of the knowledge of the researchers, there is no work that focuses on the impact of religious tendencies on the narratives of ancient Persian commentaries. However, there are many studies that, although their main focus is not on religious tendencies on commentary narratives, but they are analytical and somehow similar. Parsa (2014) introduced the commentaries in the 10th and 11th decades. He separately analyzed the structure and the commentary methodology, characteristics, and tendencies of the commentators. Aryan (2009) may be considered the first researcher who addressed the issue of women in commentaries. This researcher used the oldest Persian texts such as *Tafsir Tabari* and *Tarikh Tabari*, *Rowz al-Jinan*. In this research, Aryan (2009) only included the narratives in which prominent women played a role, although his method in the narrations is not analytical or critical. In addition, Hosseini (2017) explored the manifestations of misogyny in Persian poems, narratives, traditions, myths, and religious texts. In the section “misogyny in religious texts”, he focused on the holy texts, Islamic texts, verses of the Quran, and Islamic hadiths. His attitude towards the feminist criticism of Quranic verses is controversial. He analyzed the commentators’ misogynist narratives of the verses and explored the impacts of the incorrect interpretations in the poems as well. For this purpose, he provides some examples from the poems of Ohadi Maraghe’i, Sanaei, Molavi, Manouchehri, and Sa’di. Maybe one of the most similar studies is Moradi (2016) that classified commentators into three thought schools: traditional, fundamentalist, and modernist. His research was successful in manifesting commentators’ different ideations, but it did not address the reasons and quality of the differences. Moreover, his took a selective approach.

3. Methodology

Considering the aim of the study which was exploring the impact of religious tendencies on the narrating method of commentary stories, this study took qualitative content analysis as a method. The corpus of the study consisted of three commentaries: *Rowz al-Jinan*, *Jala’ al-Azhan*, *Minhaj al-Sadeghin*.

4. Results

This study showed that one of the most significant aspects of representing commentators’ religious tendencies has been manifested

in presenting religious personalities. The results showed that the character of Hazrat Fatima (PBUH) as the most prominent female character in Shia discourse as well as the characters of the wives of the Prophet Muhammad, especially Aisha, in the Sunni discourse, has resulted in a contrast that originates from the conflict between Shia and Sunni sections. Delving into the trajectory of the role of these characters and their presence in the narratives showed us the religious tendencies of the commentators. By comparing the attitudes towards the Qur'an that generally can be divided into surface and profound levels, we may reach at some roots of the Shiite beliefs. Exploring these works revealed that Abu al-Fotuh's attitudes towards women is moderate due to the lack of prejudices or the impossibility of representing prejudices. Abu al-Fotuh did not utter his religious tendencies but the two other commentators see the high meaning of woman in a specific sign and believe a spiritual and divine status for that women and marginalize others. In general, the differences in the manifestations of Shiite tendencies in narrating the stories can be summarized in deletion, addition, and change of the text of the narratives. Since *Rowz al-Jinan* had been written in Sunni context, the commentator tried to avoid focusing on sensitive issues. He instead focused on the religious commonalities between the two sections of the society. On the contrary, the writers of *Gazor* and *Minhaj al-Sadeghin* commentaries tried to highlight some prominent Shiite personalities and their narratives. Moreover, the commentators deleted some narratives on the prominent women of Sunni section or deleting their attributes and description, and this way they showed their own religious attitudes towards women.

References

- Abbasi, Hossein. (2018). *Woman in the eye of Surabadi*. Tehran, Iran: Negah Moaser.
- Abbott, H. Porter. (2018). *The Cambridge introduction to narrative*. Translated by Nima Ashrafi. Tehran, Iran: Atraf.
- Abu al-Fotuh Razi, Hussein bn Ali. (1996). *Rowz al-Janan va Rowh al-Jinan*. Corrected by Muhammad Jafar Yahaghi & Mahdi Naseh. Mashhad, Iran: Center for Islamic Research.
- Afandi, Abdollah bn Isa Beig. (1401-1403AH). Riaz al-Olama and Hiyaz al-Fuzala. Corrected by Ahmad Hussein Ashkouri and Mahmoud Marashi. Vol. 2. Qom, Iran: Marashi Najafi Library.
- Aryan, Ghamar. (2009). *Woman in Quranic stories*. Tehran, Iran: Sokhan.

- Barthes, Roland, (2008). *Introduction to the structural analysis of the narrative*. Translated by Mohammad Ragheb. Tehran, Iran: Farhang Saba.
- Esmaeili, Yousof. (2008). *An investigation into the history of shiism in Mazandaran from the beginning to the late 8th century AH*. Tehran, Iran: Islamic Sciences and Culture Academy.
- Fairclough, Norman. (2000). *Critical discourse analysis*. Translated by a Group of Translators. Tehran, Iran: Bureau of Media Studies and Research.
- Ghazvini Razi, Nasir al-Din Abu Rashid Abd al-Jalil. (1979). *Ba'z masalib al-navasib fi naghz ba'z fazaeh al-Ravafez*. Tehran, Iran: Mir Jalal al-Din Mohaddes.
- Hoghoughi, Askar. (2005). *A collection of the works of symposium of Sheikh Abu al-Fotouh Razi. Vol. 5. Research on Abu al-Fotouh Razi (Literary style and contemporary method)*. By Ali Akbar Zamaninezhad. Qom, Iran: Dar al-Hadis.
- Hosseini, Maryam. (2017). *The roots of misogyny in classic Persian literature*. Tehran, Iran: Cheshmeh.
- Jorgensen, Marianne. (2012). *Discourse analysis as theory and method*. Translated by Hadi Jalili. Tehran, Iran: Ney.
- Jorjani, Hussein bn Hassan. (1337/1958). *Jala' al-Azhan va Jala' al-Ahzan (Tafsir Gazor)*. Tehran, Iran: Tehran University Press.
- Kahsani, Molla Fathallah. (1957). *Minhaj al-Sadeghin fi Ilzam al-Mokhalefin*. Tehran, Iran: Islamiyeh.
- Karaki, Ali bn Hossein. (1991). *Ghatea' al-hujaj fi tahghigh hal al-kharaj*. Qom, Iran: Office of Islamic Publication.
- Khvandamir, Muhammad. (2001). *Habib Siyar history*. Vol. 4. Supervised by Mohammad Dabir Seiaghi. Tehran, Iran: Khayyam.
- Maghrebi, Noman bn Mohammad. (n.d.). *Asas al-Ta'wil*. Beirut, Lebanon: Dar al-Saghafa.
- Mar'ashi, Zahir al-Din bn Nasir al-Din. (1982). *The history of Taberistan, Royan and Mazandaran*. By Mohammad Hossein Tasbihi. Tehran, Iran: Shargh Press Institute.
- McQuillan, Martin. (2009). *The narrative reader*. Translated by Fattah Mohammadi. Tehran, Iran: Minooye Kherad.
- Moradi, Nafiseh. (2016). *The impact of the commentator's attitude at women on commenting Quranic verses* (Unpublished master's thesis). Mofid University, Qom, Iran.
- Nizam al-Mulk, Hassan bn Ali. (1965). *Siyasatnameh*. Corrected and annotated by Ghazvini. Tehran, Iran: Mosavar.

- Parsa, Forough. (2024). *Shiite commentaries and historical changes of Iran*. Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies
- Romelo, Hassan Beig. (1978). *Ahsan al-Tavariskh*. Corrected by Abdolhossein Navaei. Tehran, Iran: Babak.
- Sattari, Jalal. (2015). *The image of woman in Iranian culture*. Tehran, Iran: Markaz.

فصلنامه

سال ۲۲، شماره ۸۸، تابستان ۱۴۰۴، ص ۳۵-۵۹

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.22.88.35>

بررسی اثرگذاری گرایشهای مذهبی بر چگونگی روایتگری داستانهای تفسیری (با تکیه بر شخصیت‌های زن شاخص در سه تفسیر *روض الجنان*، *جلاءالاذهان* و *منهج الصادقین*)

دکتر عبدالله رادمرد^۱؛ دکتر کوثر احسن مقدم^۲؛ دکتر مریم صالحی‌نیا^۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۱۹

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۲/۱۵

چکیده

این مقاله قصد دارد اثرگذاری گرایش‌های مذهبی بر چگونگی روایتگری داستانهای تفسیری را بررسی کند. در این پژوهش روایت‌های داستانی سه تفسیر فارسی و شیعی *روض الجنان*، *جلاءالاذهان* و *منهج الصادقین* پیکره متن را تشکیل می‌دهد. این مقاله تلاش می‌کند با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و از طریق بررسی چگونگی بازنمایی زنان شاخص دو مذهب شیعه و سنی در روایت‌های این سه تفسیر، بازتاب گرایش‌های شیعی را در هریک از این آثار ترسیم و وجوه افتراق این تصاویر را تبیین، و تأثیر ویژگیهای اجتماعی و مذهبی دوره تألیف اثر را بر این تمایزات آشکار کند. تفاوت در بازنمایی گرایش‌های شیعی در داستانهای تفسیری موردنظر به سه روش کلی حذف، افزودن یا تغییر در متن روایت به دست آمده است.

۳۵

فصلنامه پژوهشهای ادبی سال ۲۲، شماره ۸۸، تابستان ۱۴۰۴

۱. دانشیار دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد- نویسنده مسئول

radmard@um.ac.ir

ORCID: 0000-0002-2698-1527

۲. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد

kowsar.ahsanmoghadam@mail.um.ac.ir

ORCID: 0009-0002-8767-7470

۳. استادیار دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد.

m.salehinia@um.ac.ir

ORCID: 0000-0002-5923-4149

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-

روض/الجنان در مجاورت اهل سنت نگاشته شده و نویسنده به نوعی همزیستی مسالمت‌آمیز تن داده و در حد امکان از تأکید بر مسائل حساسیت برانگیز خودداری، و بر وجوه مشترک مذهبی تأکید بیشتری کرده است؛ اما تفسیر گازر و تفسیر منهج الصادقین، که در دوره استیلای مذهب تشیع نوشته شده است با افزودن یا برجسته‌سازی بعضی شخصیت‌های مهم شیعی و روایت‌های آنان یا با تغییر یا حذف برخی روایت‌های مربوط به شخصیت‌های برجسته زنان اهل سنت یا حذف القاب و اوصاف آنان، گرایش‌های مذهبی خود را به نمایش گذارده‌اند.

کلیدواژه‌ها: تفسیر روض الجنان؛ تفسیر جلاء الازدهان؛ تفسیر منهج الصادقین؛ گرایش‌های مذهبی در تفاسیر فارسی، روایتگری و داستان پردازی در تفاسیر فارسی.

۱. بیان مسئله

مفسران در نگارش تفاسیر خود، گاه نقش راوی را نیز پذیرفته‌اند. از سوی دیگر روایتگران از تأثیر مناسبات اجتماعی و سیاسی و مذهبی عصر خود برکنار نبوده و افکار و احساسات و عقاید خود را آگاهانه یا ناآگاهانه در متن بازتاب داده‌اند. هیچ روایتی از ردّ پای راوی تهی نیست و داستان‌های تفسیری نیز در مختصات تاریخی و جغرافیایی متفاوت به فراخور بینشها و گرایش‌های مفسران، گوناگون روایت شده‌اند.

در این مقاله روایت‌های تفسیر ابوالفتوح، پیکره متنی اصلی ما را تشکیل می‌دهد و دو تفسیر دیگر به دلیل همانندی فراوان و انکارناشدنی با این تفسیر انتخاب شده‌اند. این همانندی در چگونگی چینش جملات و کلمات به حدی است که می‌توان گفت دو تفسیر گازر و منهج الصادقین تقریباً تلخیصی از تفسیر ابوالفتوح است. اشتراکات بسیار سه تفسیر سبب می‌شود اختلافات و تغییرات هرچند جزئی و مختصر در سیر تاریخی، معنادار و مهم شمرده شود. این تمایزات بیانگر نوع گزینش و نگرش خاص هرکدام از مفسران است. از آنجا که جرجانی و کاشانی، تفسیر روض الجنان را اساس کار خود قرار داده‌اند (همان: ط-یا و لز-لح)، شباهت‌های میان سه تفسیر، طبیعی و اجتناب‌ناپذیر و انکارناشدنی است؛ اما تفاوتها در بازنمایی گرایش‌های مذهبی در دو تفسیر متأخر به عللی رخ داده و کشف آنها حائز اهمیت زیادی است.

تفسیر روض الجنان و روح الجنان به قلم ابوالفتوح رازی، که در بازه میان سالهای ۵۱۰ تا ۵۳۳ هجری قمری نوشته شده، اولین تفسیر کامل قرآن به زبان فارسی است که

_____ بررسی اثرگذاری گرایشهای مذهبی بر چگونگی روایتگری داستانهای تفسیری

در قرن ششم نوشته شده است. این تفسیر، یکی از متون کهن و ارزشمند فارسی به شمار می‌رود. *جلاءالاذهان و جلاءالاحزان* دومین تفسیر از پیکره متنی است. این تفسیر یازده جلدی، که به تفسیر *گازر معروف* است، همانند تفسیر *ابوالفتح* رویکردی کلامی شیعی دارد و قریب به دو قرن پس از *روض الجنان* نگاشته شده است (جرجانی، ۱۳۳۷، مقدمه مصحح: ساسب). *منهج الصادقین فی الزام المخالفین* به قلم ملافتح الله کاشانی سومین بخش از پیکره متنی این پژوهش است. این تفسیر در قرن دهم و در ده مجلد، همانند دو تفسیر پیشین، کلام الله را از دید علم کلام و مذهب شیعه تأویل و تفسیر می‌کند.

۱-۱ روش شناسی

این پژوهش قصد دارد با تکیه بر روایت‌های داستانی، اثرگذاری گرایش‌های شیعی را بر چگونگی روایتگری مفسران بررسی کند و تا حد ممکن نسبت آن را با مختصات اجتماعی و مذهبی آن عصر بسنجد. در این مقاله با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و از طریق مقایسه تفسیر و تحلیل یافته‌ها بازتاب گرایشهای شیعی در هریک از تفاسیر یادشده ترسیم می‌شود و سپس وجوه افتراق این تصاویر شناسایی و تأثیر مختصات اجتماعی و مذهبی دوره تألیف اثر بر این تمایزات آشکار، پی گرفته می‌شود. در این مقاله، ابتدا چگونگی روایتگری مفسران در روایت‌های مشترک بررسی، و سپس شگردهای گفتمانی راویان در بازنمایی متفاوت روایت‌ها شناسایی می‌شود. در ادامه به‌طور مختصر درباره مختصات سیاسی و مذهبی قرن ششم، هشتم و دهم، مطالبی می‌آید و در انتها با مقایسه چگونگی بازنمایی زنان برجسته مذهب تشیع و تسنن در داستانها بازتاب گرایشهای شیعی در سه تفسیر نشان داده شده است.

پرسشهای این مقاله عبارت است از:

- (۱) سیر روایتگری مفسران در این سه تفسیر چگونه است؟
- (۲) مختصات مذهبی دوران تألیف هریک از تفاسیر چگونه است؟
- (۳) بازنمایی گرایشهای مذهبی در داستانهای این سه تفسیر چه تفاوت(هایی) با هم دارد؟

۱-۲ پیشینه پژوهش

در میان مطالعات مربوط به حوزه ادبیات فارسی، پژوهشی که به‌طور خاص با محوریت

اثرگذاری گرایشهای مذهبی بر روایتهای تفاسیر کهن فارسی باشد، یافت نشد. از آنجا که این مقاله بر سه مؤلفه تفاسیر قرآنی، زنان و گرایش مذهبی، پژوهش خود را بنا نهاده است در پیشینه مقاله، آثاری بررسی شده که به گونه‌ای با این سه مؤلفه مرتبط است. پارسا (۱۳۹۳) در کتاب *تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران*، تفاسیر سده‌های دهم و یازدهم را معرفی می‌کند و ساختار و روش‌شناسی تفسیر و ویژگیها و گرایشهای هر مفسر را جداگانه برمی‌شمرد. این اثر به این دلیل که بیشتر درصدد معرفی تفاسیر است و رویکرد تحلیلی ندارد با این پژوهش متفاوت است. شاید بتوان اولین پژوهش با موضوع زن در تفاسیر را کتاب *زن در داستانهای قرآن* (۱۳۸۸) دانست که رساله دکتری قمر آریان است. در مقدمه این کتاب آمده است که نویسنده در روایت داستانها از قدیمی‌ترین متون فارسی نظیر تفسیر و تاریخ طبری و تفسیر *ابوالفتح* بهره برده است. آریان در این کتاب صرفاً روایتگر داستانهایی است که زنان شاخص در آنها نقش‌آفرینی می‌کنند. او در این روایتگری، رویکرد تحلیلی یا نقادانه ندارد. البته در موارد معدودی رگه‌هایی از نقد یا تحلیل در متن دیده می‌شود.

کتاب *ریشه‌های زن‌ستیزی در ادبیات کلاسیک فارسی* (۱۳۹۶)، جلوه‌های زن‌ستیزی را در اشعار فارسی، حکایات و روایات، اسطوره‌ها و متون دینی بررسی می‌کند. وی در بخش «زن‌ستیزی در متون دینی» به سه حوزه متون مقدس پیشااسلامی، آیات قرآن و احادیث اسلامی می‌پردازد. نگاه حسینی در نقد فمینیستی آیات قرآن به خوانش تفاسیر از آیات مناقشه‌برانگیز معطوف است. وی در تحلیل خود، تفسیر طبری، *کشف‌الاسرار* میدی، *قصص قرآن* سورآبادی و *مرصادالعباد* نجم رازی را در نظر داشته است. حسینی پس از تحلیل قرائتهای زن‌ستیزانه مفسران از آیات محل بحث، تأثیر این برداشتهای ناصواب را در اشعار شاعران نیز پی می‌گیرد و نمونه‌هایی را در اشعار اوحدی مراغه‌ای، سنایی، مولوی، منوچهری و سعدی نشان می‌دهد. این کتاب در بازشناسی نگرش شماری از نویسندگان و شاعران به زن و معرفی مصداقهای متون و اشعار زن‌ستیزانه، اثری شایان توجه است.

کتاب *زن به ظن و زعم سورآبادی* نیز با نگاهی نقادانه به تفسیر زن‌ستیزانه سورآبادی و *قصص الانبیای ابواسحاق نیشابوری* پرداخته است. نویسنده در این کتاب در شانزده بخش، شانزده روایت از تفسیر سورآبادی (قرن ۵ق) را انتخاب می‌کند که از

داستان آدم و حوا شروع و به روایت زن یهودی و مسموم کردن پیامبر ختم می‌شود. این کتاب به تأثیر اسرائیلیات بر سورآبادی و آشنایی وی با متون یهودیت نیز اشاره می‌کند (عباسی، ۱۳۹۷). این اثر از آنجا که تفسیر سورآبادی را در نظر دارد و نگاه یکی از مفسران نزدیک به ابوالفتوح را بررسی می‌کند در کشف مختصات فرهنگی و تاریخی عصر ابوالفتوح و نوع نگرش به زن در آن عصر، یاریگر است.

نزدیکترین پژوهش از نظر موضوع تحقیق در میان رساله‌ها و پایان‌نامه‌ها، پایان‌نامه‌ای با عنوان «تأثیر نگرش مفسر به زن در تفسیر آیات» (مرادی، ۱۳۹۵) است که در مقطع کارشناسی‌ارشد رشته معارف قرآنی دانشگاه مفید دفاع شده است. این پژوهش که مفسران را در سه مکتب فکری سنتی بنیادگرا، سنتی نوگرا و نواندیش طبقه‌بندی می‌کند. سپس با انتخاب یک تفسیر شیعی و یک تفسیر از اهل سنت در هر کدام از سه مکتب فکری، جامعه آماری خود را تشکیل می‌دهد و در نهایت به بررسی آیات مربوط به زن در سه حوزه فردی، خانوادگی و اجتماعی تفاسیر می‌پردازد. هرچند این پژوهش در آشکارسازی وجوه تمایز اندیشگانی مفسران تا حدودی موفق بوده به چرایی و چگونگی این تمایزات نپرداخته است. مرادی در پژوهش خود تفسیر آیاتی را در نظر می‌گیرد که محل مناقشه و بحث است و به این دلیل رویکردی انتخابی و گزینشی با موضوع زن دارد درحالی‌که تحقیق پیش رو سعی می‌کند بدون پیشفرض ذهنی و با تأکید بر روایتهای نقل شده در تفاسیر به کشف و ترسیم چهره زن بپردازد.

۲. مفسران و روایتگری

ما در بررسی روایتهای از اصطلاحات روایت‌شناسی بهره می‌گیریم. از این دیدگاه، روایت، بازنمایی دو یا چند رخداد است (ابوت، ۱۳۹۷: ۴۰) و روایت‌شناسانی نظیر بارت (۱۳۸۷) روایت را بینافرهنگی، بیناتاریخی و بینامتنی می‌دانند که در همه‌جای زندگی حاضر و جاری است. در این پژوهش، داستان و روایت معادل یکدیگر فرض شده و روایت، بازنمایی یا بازگویی رخداد یا رخدادهایی است که برحسب توالی زمانی خود، آرایش یافته‌اند (مکویلان، ۱۳۸۸: ۷۴). از دید روایت‌شناسی، تقریباً هر روایت دینی را می‌توان روایت ادبی نیز دانست؛ چراکه طبق تعریف این پژوهش، روایت، توالی حداقل دو رویداد است. نکته قابل توجه اینجاست که فارغ از داشته‌های تاریخی راوی، آنجا که رویدادهای یکسان به گونه‌های متفاوتی روایت می‌شود، همان نقطه تأثیر احساسات،

گرایشها، تعصبات و یا سوگیریهای راوی در چگونگی روایتگری است. از این رو است که گاهی از رویدادهای یکسان، روایتهای گوناگون ارائه می‌شود.

مقایسه متن سه تفسیر نیز نشان می‌دهد که سبک بیان داستانها در سیر تاریخی، تغییر می‌کند و روایتهای از نقل تاریخی و گزارشگری به سمت قصه‌گویی، داستان‌پردازی و افزودن توصیفهای گوناگون پیش می‌رود. حال ابتدا به تعریفی از قصه از متن *روض الجنان* اشاره می‌کنیم:

اشتقاق «قصاص» من قصّ اثره اذا اتّبعه باشد و منه قوله تعالى: وَ قَالَتْ لَأُخْتَهُ قُصِيَّةٌ، ای اتّبعی اثره و منه القصّه و قصّه از این جاست که تتبّع الاثار و حدیث رفته‌کند، و قصّه از اینجا گویند طره را برای آن که بهری موی متابع بهری بود، پنداری ولی مقتول متابعت آن می‌کند تا بر او براند آنچه او راند بر صاحب این (ابوالفتح، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۳۱).

در این تعریف قصه از آنجا قصه نام می‌گیرد که در جستجوی اثرها و اتفاقات و سخنان گذشته است و قصاص نیز با قصه هم‌ریشه است؛ چراکه در قصاص، ولی دم به دنبال این است که آنچه را بر مقتول رفته است پی بگیرد. در ادامه به یکی از مشتقات کلمه قصه در زبان فارسی می‌پردازیم که نقش دستوری شبه جمله را می‌پذیرد و معانی متعددی را در خود دارد. در بررسی متن *روض الجنان*، تنها سه بار از واژه «القصه» استفاده شده است که معنای اختصار و انصراف از ادامه داستانگویی را در خود دارد.

درباره تفسیر *جلاءالاذهان* باید گفت هرچند جرجانی از واژه قصه استفاده کرده است، واژه «القصه» در هیچ‌کجای تفسیر *جلاءالاذهان* نیامده است. در تفسیر *منهج‌الصادقین* نزدیک به سیصد بار^۱ از این واژه استفاده شده و تقریباً در تمام موارد، واژه «القصه» در میان داستان یا در انتهای داستان آمده است. این کلمه، که در حکم شبه جمله است، معناهایی ضمنی نظیر «بالاخره»، «مخلص کلام»، «کوتاه قصه آنکه...» را در خود دارد. نمونه‌هایی از کاربرد واژه «القصه» در *منهج‌الصادقین* در روایتی نظیر داستان موسی و قارون (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۷: ۱۰۸)، داستان ساحران و فرعون (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۴: ۸۶) و روایت مربوط به حج عمره پیامبر در سال هفتم هجری (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۸: ۳۹۵-۳۹۴) دیده می‌شود. کاربرد پرتکرار این واژه در تفسیر *منهج‌الصادقین* می‌تواند نشان‌دهنده این باشد که ذهن مفسر در ناخودآگاه خود، داستان‌پرداز است. در ادامه با بررسی شگردهای ادبی و شگردهای گفتمانی در روایتهای نشان خواهیم داد که مفسران

_____ بررسی اثرگذاری گرایشهای مذهبی بر چگونگی روایتگری داستانهای تفسیری
به چه روشهایی، روایت متفاوتی از یک واقعه ارائه کرده، و چگونه از این طریق
گرایشها و تعلقات مذهبی خود را در روایتگری دخیل کرده‌اند.

۲-۱ شگردهای ادبی

هرجا روایت (چه داستانی و چه دینی) از حالت گزارشگونه و مستند به سمت
داستانپردازی و روایتگری عاطفی و احساسی حرکت کرده، راوی تحت تأثیر از
گرایشها و عقاید خود بوده و آن را در روایتگری خود دخیل کرده است. در این قسمت
با بررسی مؤلفه‌های روایی نظیر توصیفات، قیدها، شخصیت‌ها و هم‌چنین آرایه‌های
ادبی در روایت، چگونگی روایتگری مفسران را بررسی می‌کنیم. توصیفهای فراوان
کاشانی در خلال روایتها یکی دیگر از نشانه‌های گرایش او به داستانگویی است. این
توصیفات در *روض الجنان* و *جلاءالاذهان* بمراتب کمتر است. برای وضوح بیشتر این
مدعا روایت «فاطمه (ع) و خبر شهادت پیامبر (ص) در جنگ احد»^۲ کاشانی را در ذیل
تفسیر آیه ۱۲۲ *سوره آل عمران* بررسی می‌کنیم که در دو تفسیر دیگر نیست. در بررسی
قالب و ساختار ادبی این روایت درمی‌یابیم که مفسر بشدت بر بیان احساسات و
عواطف شخصیت اصلی داستان تأکید می‌کند. «فاطمه (ع) از مضمون این مقال دود از
سینه مبارک بر آمد و به دماغ رسیده سیل اشک از دیده روان کرد» (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۲:
۳۲۲). «فاطمه (ع) چون این سخن بشنید بی‌هوش شد» (همان). «فاطمه (ع) آهی میزد که
هیچ احدی را قوه استماع آن نبود و ناله میکرد که هیچ‌کس طاقت شنیدن آن نداشت»
(همان)، «نجوای فاطمه با پدر و شکایت از سختیهای زندگی» (همان)؛ نمونه‌هایی از
پرداختن به عواطف و احساسات شخصیت اصلی داستان است.

بیان جزئیات در توصیف مکان و استفاده متعدد از قیدها و وصفها نمونه دیگری از
داستانپردازی در روایت کاشانی است. ایستادن فاطمه (ع) در پس حجره، روی به کوه
احد نهادن، از دروازه مدینه بیرون آمدن، در سایه دیوار قرارگرفتن، روی به لشکرگاه
نهادن و در پای علم ایستادن (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۲: ۳۲۴-۳۲۲)، نمونه‌هایی از توصیف مکان
در این داستان است. در روایت کاشانی از آرایه‌هایی نظیر تشبیه و استعاره و کنایه نیز
استفاده شده است. «قطرات حسرات»، «چادر عصمت»، «سیل اشک» و «زخم تنهایی»،
«دیده از آب مالا مال بودن» و «دود از سینه برآمدن»، نمونه‌هایی از کاربرد این آرایه‌ها در
داستان یادشده است. هم‌چنین استفاده از قیدها و وصفهایی نظیر ناگاه، قضا را،

بی‌طاقت، بی‌قرار، جمال جهان‌آرا، مشتاق، بریان و بی‌انتظار (همان) نیز بدان معناست که نویسنده قصد دارد با شخصیت‌پردازی و توصیف موقعیتها جذابیت‌های روایی را در داستان خود بیشتر کند تا بتواند با مخاطب ارتباط مؤثرتری برقرار کند. در ذیل همین آیه، نمونه دیگری از بیان جزئیات و توصیفات برافزوده در تفسیر کاشانی دیده می‌شود. ابوالفتوح و جرجانی، بازگشت علی(ع) از کارزار احد و رویارویی فاطمه(س) را با ایشان چنین توصیف می‌کنند:

همه را امیرالمؤمنین کشت. تا نگاه می‌کردم آنجا که با مدینه آمد و دست او تا به کتف به خون مخضّب شده بود؛ در حجره فاطمه شد علیهاالسلام و او انایی آب پیش نهاده بود [و] روی علی از آن گرد و خون می‌شست و او آن تیغ به او داد و گفت بستان این شمشیر که امروز با من وفا کرد (ابوالفتوح، ۱۳۷۲، ج ۵: ۴۳؛ گازر، ۱۳۳۷، ج ۲: ۱۱۳). اما کاشانی این گونه روایت می‌کند:

ناگاه فاطمه از دور پیدا شدند...؛ چون نزدیک رسید و روی پدر بزرگوار خود را خون‌آلود دید به گریه افتاد. فی الحال آب را با ظرفی حاضر ساخت و روی اطهر آن سرور را بشست و در روایت آمده که امیرالمؤمنین(ع) آب را در سپر خود می‌کرد و بر سر و روی آن حضرت می‌ریخت و فاطمه(ع) دست بر آن می‌مالید و چون خون از جراحت آن حضرت باز نمی‌ایستاد، فاطمه(ع) خرقه را بسوخت و بر آن جراحت نهاد. خون بازایستاد و بعد از آن اثر خون از روی آن حضرت زایل ساخت و به صحت رسیده که بعد از انهزام کفار دست امیرالمؤمنین(ع) تا کتف خون‌آلود شده بود و از ذوالفقار او خون می‌چکید؛ پس آن را به فاطمه(ع) داد و گفت این شمشیر را بستان که امروز با من وفاداری کرد (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۲: ۳۲۰). در این روایت نیز کاربرد قیدها و توصیف جزئی زمان و مکان و اتفاقات و اشیاء داستان‌پردازی را در روایت تقویت کرده است. تفاوت چگونگی روایت و پرداختن به عواطف و احساسات شخصیت‌ها و میل به داستان‌پردازی کاشانی در روایت شهادت حمزه، عموی پیامبر نیز به چشم می‌خورد. کاشانی این روایت را متفاوت از روایت ابوالفتوح و جرجانی (ابوالفتوح، ۱۳۷۲، ج ۵: ۸۲ و ۸۳؛ گازر، ۱۳۳۷، ج ۲: ۱۲۷ و ۱۲۸) نقل؛ و شخصیت‌های تازه‌ای را وارد روایت می‌کند:

رسول خدا از گریه او بگریه درآمد و فاطمه(ع) نیز بسیار بگریست. حضرت رسول (ص) فرمود که مصیبت هیچ کس نزد من چون مصیبت حمزه نخواهد بود. پس فاطمه

_____ بررسی اثرگذاری گرایشهای مذهبی بر چگونگی روایتگری داستانهای تفسیری
و صفیه را گفت بشارت باد شما را که جبرئیل می‌گوید حمزه را در میان هفت آسمان
اسد الله و اسد رسول الله نوشته‌اند (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۲: ۳۲۳-۳۲۵).

حضور فاطمه (س) و صفیه، عمه پیامبر در روایت کاشانی در حالی است که در روایت
روایت دو تفسیر دیگر از این واقعه، نام هیچ‌یک از این دو شخصیت نیامده است.
کاشانی در ادامه داستان و با افزودن توصیفات و اضافه کردن به بار عاطفی ماجرا سعی
می‌کند ارتباط مخاطب را با روایت از ارتباط منطقی و دریافت خبر، فراتر ببرد و
به نوعی مخاطب را به همدلی و درگیری عاطفی با ماجرا وارد کند. در این بیان نیز
گرایش مذهبی کاشانی از طریق افزودن یکی از شخصیت‌های مهم مذهبی به روایت،
خودنمایی می‌کند.

گذر از کلیت واقعیت به سمت جزئیات روایت، اثر را از گزارش مستندگونه به
داستان بدل می‌کند و در این چرخش، زبان از «خبری و رسمی» به «ادبی» تبدیل
می‌شود. این امر سبب می‌شود ملاکهای ارزشگذاری اثر از صدق و کذب و روایت
نعل به نعل منصرف شود و به ملاکهایی نظیر جذب مخاطب و استفاده از صناعات ادبی
سوق پیدا کند. عدول کاشانی از موضع مفسر به موضع داستانپرداز در این داستان،
ریشه‌های مذهبی دارد و با نگاه کاشانی به شخصیت اصلی داستان، یعنی فاطمه (س)
مرتبط است که در ادامه بیشتر به آن می‌پردازیم.

۲-۲ شگردهای گفتمانی

فرکلاف معتقد است زبان، صورت مادی ایدئولوژی است و در واقع زبان به ایدئولوژی
آغشته است. او بر این نکته نیز تأکید می‌کند که گفتمان، مردم را می‌سازد و مردم
گفتمان را می‌سازند. گفتمان، نهادهای سیاسی، نهادهای دینی، روابط مبتنی بر جنسیت
و... را نیز در خود جای می‌دهد (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۹۶). ما با تمرکز و تکیه بر گفتمان شیعی
و چگونگی روایتگری، چگونگی بازنمایی این گفتمان را دنبال می‌کنیم.

هر گفتمان برای هژمونیک‌ساختن و تثبیت ایدئولوژی خود، روشهایی را به کار
می‌بندد؛ از جمله برجسته‌سازی، تقویت و تأکید بر مفاهیم و نقاط قوت خود و بیقراری،
غیریت‌سازی، ضدیت‌سازی، به‌حاشیه‌رانی و ساختارشکنی و حذف مفاهیم گفتمان
رقیب (یورگنسن و فیلیس، ۱۳۹۱: ۱۲۵-۱۳۳ و ۸۹-۹۳). مفسران نیز در تبیین و تقویت
گرایش‌های مذهبی خود و طرد و نفی دیگر گرایش‌های مذهبی از شگردهای گفتمانی

نظیر حذف، افزایش، تغییر یا تأکید بهره گرفته‌اند. در ادامه با توجه به دالهای برجسته‌گفتمان مذهبی و چگونگی بازنمایی زنان برجسته‌مذهب تشیع و تسنن در داستانها، تفاوت‌های روایتگری در سه تفسیر را در سه روش پرکاربرد «حذف روایت یا دالهای مذهبی»، «تغییر در روایت» یا «افزایش روایت یا دالهای مذهبی» دسته‌بندی می‌کنیم و نمود این روشها را در داستانهای تفسیری پی‌می‌گیریم.

۱-۲-۲ حذف

ابوالفتوح در بیان روایتها سعی کرده است جانب اعتدال را در پیش گیرد و سوگیری مذهبی نداشته باشد و در این راستا در صورت نیاز، نام شخصیت‌های اصلی مذهب تسنن و موضوعات مربوط به آنها را نیز در روایت‌های خود وارد کرده است. هم‌چنین جرجانی نیز در این باره تا حدودی به سیاق ابوالفتوح، قلم زده و عقاید مذهبی خود را در برخی روایتها در اولویت قرار نداده است؛ اما کاشانی طرز برخورد متفاوتی را در پیش گرفته و در نمونه‌های بسیاری تلاش کرده است شخصیت‌های مهم مذهب تسنن یا ارتباط آنها را با پیامبر نادیده بگیرد یا کم‌رنگ کند. یکی از مهمترین این شخصیت‌ها عایشه است. در ادامه روایتی را نقل می‌کنیم که در *روض الجنان* و *جلاءالاذهان* آمده اما در *منهج الصادقین* حذف شده است:

ابووائل گفت چون ابوبکر به در مرگ رسید، عایشه بر بالین او بود؛ می‌گریست، این بیت به تمثّل بگفت:

لعمرك ما يغني الثراء عن الفتى اذا حشرت يوما و ضاق به الصدر
ابوبكر گفت يا بنیه چنین مگو و لكن بگو و جاءت سكره الحق بالموت ذلک ما
كنت منه تحيد (ابوالفتوح، ۱۳۷۵، ج ۱۸: ۶۸).

در *جلاءالاذهان* نیز چنین روایت شده است:

ابووائل گفت: چون ابوبکر بدر مرگ رسید، عایشه بر بالین او بود، می‌گریست و این بیت می‌گفت به تمثّل

لعمرك ما يغني الثراء عن الفتى اذا حشرت يوما و ضاق بها الصدر
ابوبكر گفت يا بنیه چنین مگوی و لیکن بگوی و جاءت سكره الموت بالحق [ذلک ما كنت منه تحيد] این آنست که تو از آن میل می‌کردی و می‌گریختی (گازر، ۱۳۳۷، ج ۹: ۱۹۳).

این روایت، که در آن به دو تن از شخصیت‌های مهم مذهب تسنن اشاره شده و در واقع روایت لحظات مرگ خلیفه اول است در *منهج‌الصادقین* حذف شده که این حذف، نمونه‌ای از به‌حاشیه‌راندن گفتمان رقیب است. نمونه دیگری از حذف روایت مذهبی در *جلاءالاذهان* و *منهج‌الصادقین* را در ادامه ذکر می‌کنیم. در این روایت، عایشه مرجع پرسش قرار می‌گیرد و درباره صحت چند قرائت از قرآن از او سؤال می‌شود و او در پاسخ آنها را به خطای نویسنده نسبت می‌دهد:

و گفتند از عایشه پرسیدند این آیت و قوله: *وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ ...* و قوله: *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ ...*، گفت این همه خطای است از نویسنده (ابوالفتوح، ۱۳۶۸، ج ۱۳: ۱۶۱).

این روایت فقط در *روض‌الجنان* آمده است و جرجانی و کاشانی، هیچ‌یک، این روایت را در متن تفسیر خود وارد نکرده‌اند. در روایت مشابه دیگری، بازهم عایشه مرجع پرسش قرار می‌گیرد که ابوالفتوح آن را در *روض‌الجنان* وارد کرده است (ابوالفتوح، ۱۳۷۴، ج ۶: ۱۹۰) ولی جرجانی و کاشانی، هیچ‌یک به آن اشاره نکرده‌اند.

در ادامه دو روایت از وفات پیامبر را با یکدیگر مقایسه می‌کنیم که در ذیل تفسیر دو آیه مختلف آمده است تا مشخص شود که چگونه یک روایت در سه تفسیر تکرار می‌شود؛ اما روایت دیگر با مضمونی مشابه، فقط در یک تفسیر بیان می‌شود. در روایت وفات پیامبر، که در ذیل تفسیر آیه ۱۴۴ آل عمران در تفسیر *ابوالفتوح* آمده به حضور پیامبر در حجره عایشه و نقش‌آفرینی ابوبکر و عمر در این روایت اشاره شده است. در این روایت هیچ نشانه‌ای از شخصیت‌های مذهب تشیع نیست و می‌توان گفت جرجانی و کاشانی از آنجا که مضمون این روایت ممکن است به تضعیف گفتمان تشیع و تقویت گفتمان تسنن کمک کند، آن را حذف کرده‌اند:

چون رسول-علیه‌السلام- با جوار رحمت خدای رفت، صحابه در ارجاف و اضطراب افتادند. عمر خطاب به مسجد آمد و گفت ای قوم! جماعتی منافقان ارجاف می‌افکنند که رسول خدای بمرد. رسول نمرود و آنما رسول به نزدیک خدای برفت چنانکه موسی عمران و منافقان بنی‌اسرائیل ارجاف افکندند به مرگ او و او با میان قوم آمد و رسول هم چنین بازآید.

ابوبکر این بشنید از عمر؛ برخاست و در حجره عایشه شد و رسول - علیه‌السلام- جان به خزانه رحمت تسلیم کرده بود و جامه بر روی رسول افکنده

بود[ند]. آن جامه برگرفت و روی رسول بدید و به روی او در افتاد و بوسه بر روی رسول می‌داد. آنکه بیرون آمد و عمر را گفت علی رسلک، ساکن باش از این سخن گفتن. عمر خاموش نمی‌شد. او نیز بر گوشه‌ای بایستاد و سخن آغاز کرد. مردم عمر را رها کردند و روی به ابوبکر [کردند]. حمد و ثنای خدای کرد و آنکه گفت ای جماعت صحابه! هرکه محمد را می‌پرستید، محمد با جوار رحمت خدا رفت و هرکه خدای محمد را می‌پرستید، او خدای که هرگز نمیرد (ابوالفتوح، ۱۳۷۲، ج ۵: ۹۷).

اما در روایت دیگری که به وفات پیامبر اشاره می‌کند و در ذیل تفسیر آیه ۱۵۷ سوره اعراف آمده است از آنجا که در نهایت به حضور علی (ع) و حقانیت جانشینی او اشاره شده است، هر سه مفسر آن را به یک کیفیت نقل کرده‌اند (ابوالفتوح، ۱۳۷۶، ج ۸: ۴۲۹ و ۴۳۰؛ گازر، ۱۳۳۷، ج ۳: ۲۶۸ و ۲۶۹؛ کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۴: ۱۲۵).

در بحث روایتگری زنان نیز شاهد آنیم که در برخی داستانهای دو تفسیر متأخر، نام یا روایت بعضی از زنان پیامبر، بویژه عایشه حذف شده است. این امر نشاندهنده این است که در گذر تاریخ، نگاه‌ها و تعصبات مذهبی شدت یافته و این حذفها نمونه‌ای از تلاش در جهت تقدس‌زدایی از شخصیت همسر پیامبر است.^۳

۲-۲-۲ تغییر

ابوالفتوح و جرجانی در تفسیر «طه» در ذیل روایتی از جعفر صادق (ع) آورده‌اند: «طه، طهارت اهل البیت رسول است» (ابوالفتوح، ۱۳۶۸، ج ۱۳: ۱۲۹) و «طه طهارت اهل بیت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است» (گازر، ۱۳۳۷، ج ۶: ۵۴)؛ اما کاشانی چنین آورده است: «طه اشارتست به حضرت رسالت (ص) و فاطمه زهرا و ائمه معصومین (ع) که چهارده معصومند» (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۵: ۴۴۷). در این روایت کاشانی با تغییر واژه «اهل بیت» به «حضرت رسالت و فاطمه زهرا و ائمه معصومین» راه را بر تفسیرهای دیگر می‌بندد و با بیان مصداقهای اهل بیت بر عقیده شیعه در این زمینه تأکید می‌کند.

نمونه دیگری از تغییر در ذیل تفسیر آیه ۶۰ سوره مؤمنون آمده است. ابوالفتوح و جرجانی شأن نزول آیه را علی (ع) می‌دانند و چنین می‌نویسند: «امیرالمؤمنین - علیه‌السلام - این سه شبانه‌روز به روز روزه داشت و به شب طعام می‌داد و می‌گفت...» (ابوالفتوح، ج ۱۴: ۳۹؛ جرجانی، ۱۳۳۷، ج ۶: ۲۴۹) و در ادامه روایتی را به نقل از عایشه بیان می‌کنند؛ اما کاشانی تفسیر خود را چنین تغییر می‌دهد: «امیرالمؤمنین (ع) و فاطمه و امام

حسن و امام حسین صلوات الله [علیهم] سه شبانه روز روزه داشتند و طعام به مستحق دادند و به آن افطار نفرمودند به جهت خوف روز معاد و خالصا لرب العباد و می گفتند...» (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۶: ۲۲۳). کاشانی علاوه بر افزودن دالهای مهم گفتمان شیعی به روایت در ادامه روایت عایشه را نیز حذف می کند. در این روایت کاشانی با تغییر شأن نزول آیه و وارد کردن دیگر شخصیت های مهم گفتمان تشیع و حذف یکی از شخصیت های برجسته گفتمان اهل سنت، سعی کرده است دالهای گفتمان شیعه را متعین گرداند و تقویت و تثبیت کند.

۳-۲-۲ افزایش

در این بخش نمونه هایی از روایتهای برافزوده مذهبی در جلاءالاذهان و منهج الصادقین بررسی می شود که در روض الجنان نیست. از آنجا که هر دو تفسیر متأخر سعی کرده اند تلخیصی از روض الجنان ارائه کنند، افزایشهای هریک معنادار و قابل توجه است. یکی از افزایشها در ذیل تفسیر آیه ۱۲ سوره تحریم در تفسیر جلاءالاذهان و منهج الصادقین است. در تفسیر این آیه، جرجانی و کاشانی پس از معرفی زنان کامل، این مثالها را تعریضی به عایشه و حفصه می دانند. در ادامه ابتدا روایت جرجانی و سپس روایت کاشانی نقل می شود:

در این دو مثل که خدای تعالی زد تعریض است عایشه را و حفصه را و تحذیر است ایشان را بر سخت ترین وجهی برای آنکه در وی ذکر کفر کرده است و اشارت است به آنکه ایشان اعتماد نکنند بر آنکه زنان رسول خدای تعالی اند که آن فضل ایشان را سود نکند الا وقتی که مؤمنه باشند؛ چنانکه زن نوح و لوط را سود نکرد و تعریض و تحذیر حفصه را بیشتر است برای آنکه افشاء سر رسول خدای وی کرد (گازر، ۱۳۳۷، ج ۱۰: ۱۱۷).

در روایت جرجانی، عایشه و حفصه مستقیماً به زن نوح و لوط همانند نشده اند؛ اما در روایت کاشانی، حفصه و عایشه به نوعی به زن نوح و لوط مرتبط شده و حفصه مستقیماً از جهت افشای سر به همسر لوط همانند شده است. هم چنین در منهج الصادقین تعبیر در این روایت تندتر و متعصبانه تر است در حالی که در ذیل تفسیر آیه در روض الجنان این مطلب اصلاً وارد نشده است. روایت کاشانی از این تفسیر چنین است:

از مقاتل منقولست که حق سبحانه در این دو تمثیل امر فرموده به حفصه و عایشه که

شما مانند زن نوح و زن لوط نباشید در معصیت و خیانت و مانند زن فرعون و مریم باشید در اطاعت و صلاحیت و صاحب کشف آورده که در طی این دو تمثیل تعریض است به حفصه و عایشه که در صدر سوره مذکور شدند و عتاب به ایشان از آنچه صادر شد از فرط تظاهر و تعاون بر ایدای رسول(ص) و تحذیر ایشانست بر اغلظ وجه؛ چه در تمثیل ذکر کفر است و مانند اینست در تغلیظ قوله تعالی وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ و اشارتست به آنکه باید که ایشان در کمال اخلاص باشند مانند زن فرعون و مریم و اتکال و اعتماد ننمایند بر آنکه ازواج رسولند چه این فضل نفع بایشان نمی دهد مگر گاهی که مخلص باشند و تعریض بحفصه ارجح است؛ زیرا که زن لوط افشای سر لوط نموده هم چنانکه حفصه افشای سر پیغمبر(ص) کرده و الله اعلم (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۹: ۳۴۷).

نمونه دیگر افزایش در ذیل آیه ۹ سوره یس نیز هست. این روایت فقط در *منهج الصادقین* است و دو تفسیر دیگر به چنین روایتی اشاره نکرده اند.

از ابن عباس منقولست که روزی قریش با یکدیگر گفتند که ... هر جا که محمد(ص) را به بنینم هلاک کنیم و به هیچ باب دست از قتل او بازنداریم. فاطمه(س) را خبر شد؛ به خدمت پدر آمد و قطرات عبرات بر صفحات وجنات روان کرد. حضرت که فاطمه را گریان دید فرمود که ما بیکیک: ای جان پدر چه چیز ترا به گریه آورده است فاطمه گفت ای پدر بزرگوار ان القوم عزموا علی ان یقتلوك: قریش عزم جزم کرده اند بر کشتن تو. حضرت فرمود که باکی ندار و قدحی آب بیاور تا سلاح الوضوء که سلاح المؤمن است در پوشم و دره عصمت نماز در بر افکنم... (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۷: ۴۳۱).

در این روایت، وجهه فاطمه(س) از دختر پیامبر به نجات دهنده پیامبر و آگاه کننده ایشان ارتقا یافته است. علاوه بر مضمون روایت، که در برجسته سازی دالهای گفتمان شیعی سعی می کند، چگونگی روایتگری نیز به سمت داستان گویی و شخصیت پردازی و بیان عواطف و احساسات شخصیت ها حرکت کرده است.

در روایت شهادت حمزه، عموی پیامبر نیز، که در قسمت قبل به آن اشاره شد، گره زدن یکی از تلخترین اتفاقات زندگی پیامبر(ص) به یکی از نمادهای اصلی مذهب تشیع، و تأکید بر برخورد همدلانه فاطمه(س) با پیامبر، نشان می دهد که کاشانی با این روش تلاش می کند تا مفصل بندی دالهای مذهب تشیع را با دال مرکزی دین اسلام

محکمتر، و از این رهگذر، مذهب تشیع را تثبیت و تقویت کند. کاشانی روایتی دربارهٔ تسبیح فاطمه (س) را در تفسیر خود آورده است که در دو تفسیر دیگر نیست (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۷: ۳۰۰). هم‌چنین به موضوع فدک نیز در ذیل تفسیر آیه ۳۸ روم در *منهج الصادقین* (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۷: ۱۸۱) و *جلاءالاذهان* (گازر، ۱۳۳۷، ج ۷: ۲۵۱) اشاره شده است در حالی که در تفسیر این آیه، ابوالفتوح به این موضوع اشاره نکرده است. دربارهٔ ترک مندوب پیامبر نیز جرجانی و کاشانی روایتی را در ذیل تفسیر آیه ۲ سوره فتح آورده‌اند که برمبنای سخن امام صادق (ع) و دربارهٔ بخشش گناهان شیعه است (گازر، ۱۳۳۷، ج ۹: ۱۲۵؛ کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۸: ۳۶۲) و در *روض الجنان* نیست. روایت عمر و خلوت کردن با کنیز و برهنه کردن او نیز فقط در *منهج الصادقین* آمده است (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۲: ۴۶۵). نمونه‌های یادشده از افزایش، حذف و تغییر در روایتها نشاندهندهٔ سعی راوی در برجسته‌سازی، تقویت و تثبیت گفتمان مورد نظر خود و طرد و نفی گفتمان رقیب است. در ادامه فضای سیاسی و مذهبی دورهٔ زیست مفسران و نمونه‌های بازتاب تفکرات مذهبی و تمایلات شیعی در داستانهای تفسیری بررسی خواهد شد.

۳. مفسران و فضای سیاسی و مذهبی عصر آنها

موقعیت سیاسی و اجتماعی و فرهنگی در هر عصری، مجال و حدود خاصی را به مفسر تحمیل می‌کند. برخی از کتابها نظیر *سیاستنامه* خواجه نظام‌الملک (قرن ۵ ق) و *بعض مطالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض* معروف به *النقض* اثر عبدالجلیل قزوینی رازی (قرن ۶ و ۵ ق) مستقیماً به تبیین اوضاع شیعیان در حکومت غزنویان و پس از آن سلجوقیان پرداخته‌اند.

نظام‌الملک در *سیاستنامه*، رافضی را هم‌ردیف گبر و ترسا و جهود می‌داند و از خشم و سختگیری محمود و مسعود و طغرل و آلب ارسلان در حق این گروه‌ها سخن می‌گوید (نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۷۹). وی حدیثی منسوب به پیامبر را نقل می‌کند که در آن پیامبر (ص) به علی (ع) امر می‌کند اگر گروهی را یافتی که نامشان رافضی بود، ایشان مسلمان نیستند و باید همه را بکشی؛ چراکه ایشان کافرند (همان: ۱۸۱). در مجموع تصویری که نظام‌الملک از اوضاع شیعیان از دوران غزنوی تا ملکشاه ارائه می‌کند، ناامن و ناآرام است. در حکومت محمود غزنوی به دلیل تعصب شدید پادشاه و جانبداری او

از مذهب اهل تسنن از سمت حکومت و منصوبان، خشم و بدرفتاری و طعن و تبعیض به شیعیان روا می‌شد. این رفتار ناهنجار ضد شیعی در دوره سلاجقه نیز ادامه یافت. نظام‌الملک وزیر نیز با اینکه شافعی‌مذهب بود، مصالح مذهبی پادشاه وقت (مذهب حنفی) را نیز بناچار رعایت می‌کرد؛ اما با طرفداران دیگر مذاهب برخورد‌های شدید و سختی را در پیش می‌گرفت. بنابراین قرن پنجم و ششم را باید قرن تعصبات و دوره تسلط اهل سنت بر شیعه نامید. در نهایت در اواخر سلطنت ملک‌شاه و با برکناری نظام‌الملک، شیعه کم‌کم مجال عرض اندام پیدا می‌کند (حقوقی، ۱۳۸۴، ج ۵: ۶۹ و ۷۲).

نویسنده کتاب *التقص* نیز، که از اهالی ری بوده و در قرن ششم می‌زیسته است در خلال ردّ نسبت‌های ناروای کتاب *بعض فضائح الروافض* به احوال شیعیان در آن دوران و اوضاع سیاسی و اجتماعی و مذهبی اواسط قرن ششم اشاره کرده است. اظهارنظر عبدالجلیل قزوینی رازی، نویسنده کتاب *التقص* درباره تشیع به این دلیل اهمیت پیدا می‌کند که هم‌عصر با ابوالفتوح و هم‌شهری اوست. نمونه‌ای از نگاه نویسنده سنی‌مذهب کتاب *بعض فضائح الروافض* و ردّیه عبدالجلیل قزوینی رازی در ادامه ملاحظه می‌شود: و به قول شاعرکان بداعتقاد مفسد بی‌نماز خمّار که شعرهای رکیک گفته‌اند و در بیرانه‌ها جمع شده و می‌خوانند این خواجگان رافضی گاوریش احمق روی عوآن ابله دیدار بی‌تمیز، همه بر دین و دینداران کینور با دل‌های پر غل و غش و کین جمع شده و بر آن دروغها معتکف بوده و این بهتانها را به‌جان خریدار شده و آن محالات را در هیچ تاریخ و اثری از نقل ثقات اثری نه (قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ج ۱: ۷۴).

این عبارات، نقلی درباره مناقب‌خوانان از کتاب *بعض فضائح الروافض* است که قزوینی رازی آن را در کتاب خود وارد کرده و سپس پاسخ داده است. عبارات تند و اهانت‌آمیز نویسنده کتاب *بعض فضائح الروافض* درباره منقبت‌خوانان اهل‌بیت، نشانه بغض شدید به شیعیان و فضای جدلی و پرالتهاب مذهبی است. قزوینی رازی عبارات دیگری را از کتاب *بعض فضائح الروافض* نقل می‌کند که بازهم درباره مناقب‌خوانان است:

و در بازارها مناقب‌خوانان گنده‌دهن فرا داشته‌اند که ما منقبت امیرالمؤمنین می‌خوانیم و همه قصیده‌های پسر بنان رافضی و امثال او می‌خوانند و جمهور روافض جمع می‌شوند، همه وقیعت صحابه پاک و خلفای اسلام و غازیان دین است که

_____ بررسی اثرگذاری گرایشهای مذهبی بر چگونگی روایتگری داستانهای تفسیری

می‌خوانند و صفات تنزیه که خدای راست جل جلاله و صفت عصمت که رسولان خدای راست علیهم‌السلام و قصه معجزات که الا پیغامبران خدای را نباشد به شعر کرده می‌خوانند و به علی بوطالب می‌بندند (همان: ۶۴ و ۶۵).

قزوینی رازی در پاسخ به این مدعا از گروه فضایل‌خوانان نام می‌برد که بر کوی و برزن به رافضیان دشنام می‌دهند:

عجب است که خواجه بر بازارها مناقب‌خوانان را می‌بیند که مناقب می‌خوانند و فضایل‌خوانان را نمی‌بیند که بیکار و خاموش نباشند و هرکجا قماری خمار باشد که در جهانش بهره‌ای نباشد و بحقیقت نه فضل بویگر داند نه درجه علی شناسد برای دام نان، بیتی چند در دشنام رافضیان از بر بکرده و در سرمایه گرفته و مسلمانان را دشنام می‌دهد و لعنت ناوجه می‌کند و آنچه می‌ستاند به خرابات می‌برد و به غنا و زنا می‌دهد و بر سبیلت قدریان و مجبران می‌خندد (همان: ۶۵).

در این عبارات، قزوینی رازی از گروهی ناموجه و مزدبگیر سخن می‌گوید که برای دشنام به شیعیان اجیر شده‌اند. این عبارات نیز نشاندهنده فضای متشنج و درگیریهای مذهبی در قرن ششم است. از سوی دیگر حقوقی (۱۳۸۴) تفسیر ابوالفتوح را مکتوب جلسات وعظ و مناظره با فرقه‌های مختلف می‌داند:

شیخ خود از مشاهیر وعظ‌ری بوده و اساساً تفسیر او بر پایه ردّ آرا و عقاید فرق دیگر اسلامی استوار گردیده که با زبان پارسی دری و لحن عوام‌پسند و عامیانه آن عهد ولی به شیوه عالمانه به هم پیوسته و تلفیق شده است. وی در شهر ری می‌زیسته و اصلاً از مردم همین شهر و از مشاهیر علما و محدثین و فقهای شیعه امامیه ری به شمار می‌رفت و در نزد عامه مردم از شیعه و اهل سنت و جز آن مقبولیت عظیم داشته و در محله معروف به خان‌علان، که از محلات شهر ری بوده، مجلس وعظ و تذکیر داشته و مورد توجه عموم مردم بوده است (حقوقی، ۱۳۸۴، ج ۵: ۴۲۲).

هم‌چنین در ریاض‌العلماء آمده است که ابوالفتوح در روح‌الاحباب و روح‌الالباب فی شرح‌الشهاب در ذیل تفسیری از پیامبر(ص) از بدگویی و سعایت اطرافیان و ممنوعیتش از مجالس وعظ و تذکیر سخن می‌گوید (افندی، ج ۲: ۱۶۱). بنا بر آنچه بیان شد، تفسیر ابوالفتوح از آنجا که به اسلوب و سبک واعظانه نوشته و تدوین شده و قسمت اعظم مطالب آن، مجالس متعدد وعظ است، مؤلف بر اثر آشفتگی و نابسامانی اوضاع اجتماعی و تشّت و پراکندگی بین فرقه‌های اسلامی و آرا و عقائد متضادّ پیروان

آنان، ناگزیر در اثنای تفسیر به مجادلات و مناظرات مذهبی اشاره کرده است (حقوقی، ۱۳۸۴، ج ۵: ۳۷۷ و ۳۷۸).

حال با توجه به این نشانه‌های تاریخی، می‌توان گفت که ابوالفتح رازی با در نظر گرفتن این فضای ملتهب و متشنج و محدودیتهای سیاسی مذهبی، سعی کرده است با میانه‌روی و تعادل، تفسیر خود را تحریر کند و از مطالب تحریک‌کننده تعصبات مذهبی پرهیزد. به همین دلیل وی، نه افراد شاخص مذهب تسنن را حذف می‌کند و نه دچار غلوها و بیانات و اشارات پرحدت و شدت تشیع می‌شود.

پس از ترسیم فضای مذهبی قرن ششم به سراغ تفسیر جلاءالاذهان در قرن هشتم می‌رویم. در اوایل قرن هشتم سلطان محمد خداپنده به نام دوازده امام سکه ضرب کرد و در اواسط قرن هشتم هجری قوام‌الدین مرعشی با پیروزی بر کیاافراسیاب چلابی، توانست به مذهب تشیع در مازندران رسمیت ببخشد. مذهب تشیع در زمان حکومت سادات مرعشی (۷۶۰ ق) مذهب رسمی طبرستان شد. سید قوام‌الدین مرعشی، پس از استیلا بر آمل، فرزندان خود را به ترویج دین حنیف و شرع شریف امر کرد و از آنان می‌خواهد در قلع و قمع مخالفان دین و امر به معروف و نهی از منکر کوتاهی نکنند تا در روز قیامت نزد جدّ بزرگوار خود شرمنده و سرافکنده نگردند (مرعشی، ۱۳۶۱: ۱۸۲ و ۱۸۳). از تاریخ برمی‌آید که از اواسط قرن هشتم، شیعه امامیه دوران تثبیت خود را در طبرستان تجربه کرده است (اسماعیلی، ۱۳۸۷: ۱۰۱).

در مقدمه عالمانه جلال‌الدین محدث ارموی، مفصلاً در باب تاریخ تألیف جلاءالاذهان بحث شده و همچنین به دلایل جرجانی در اساس کار قراردادن تفسیر روض‌الجنان و تلخیص آن اشاره شده است (گازر، ۱۳۳۷، ج ۱، مقدمه محقق: ی-یا). به دلیل قدرت یافتن شیعیان طبرستان در قرن هشتم و مجال بیشتر شیعیان در ابراز عقاید، حذفها و افزایشهایی در این باب در تفسیر گازر رخ داده است. این تغییرات علاوه بر اینکه از اوضاع سیاسی حکومت و جامعه آن دوران حکایت می‌کند، مجالی است که نویسنده، گرایشهای مذهبی خود را بروز دهد. در بررسی این تغییرات درمی‌یابیم که جرجانی نیز همانند ابوالفتح یا به تأسی از ابوالفتح، چندان به برجسته کردن اختلافات مذهبی تمایل ندارد و در این باب، میانه‌روی در پیش می‌گیرد و در روایات خود به بیان احساسات و عواطف مذهبی‌اش نمی‌پردازد و تنها در موارد معدودی به حذف برخی

_____ بررسی اثرگذاری گرایشهای مذهبی بر چگونگی روایتگری داستانهای تفسیری شخصیت‌های مذهبی نظیر عایشه یا افزودن عبارات کوتاهی درباره‌ی علی(ع) و فاطمه(س) اکتفا می‌کند.

حال مختصری به اوضاع مذهبی دوران صفویه اشاره می‌شود. هرچند در باب تشیع و صفویه، فراوان سخن رانده شده است برای ترسیم فضای مذهبی دهه‌های ابتدایی حاکمیت صفویان از دو کتاب /حسن التواریخ حسن بیگ روملو (قرن ۱۰ق) و تاریخ حبیب‌السیر خواندمیر (قرن ۱۰ق)، که با همان دوران معاصر است، استفاده کرده‌ایم. شاه اسماعیل در دوره‌ی صفویه دستور داد نام امامان اثنی‌عشر را خطبه کنند. وی هم‌چنین دستور داد «اشهد ان علیاً ولی الله» و «حی علی خیر العمل» دوباره به اذان بازگردد. شاه اسماعیل هم‌چنین دستور داد که در بازارها زبان به لعن خلفای سه‌گانه بگشایند و هرکس مخالفت کرد، او را بکشند (روملو، ۱۳۵۷: ۸۵-۸۶). با غلبه‌ی ابوالمظفر بهادرخان معروف به شاه اسماعیل صفوی در ابتدای قرن دهم، مذهب شیعه در سراسر ایران رسمی شد. هرچند در برخی مناطق، اهل تسنن براحتی این تغییر را نپذیرفتند، استیلا و رسمیت این مذهب و اتکای حکومت بر آن، عالمان و پیروان این مذهب را جسارت و قدرت بخشید.

صفویه برای تثبیت و تقویت گفتمان تشیع، عالمان کوچ‌کرده‌ی شیعه را از سرزمینهای عراق و شام و جبل عامل فراخواند و با تعیین وظیفه‌های سنگین برای ایشان به‌نوعی میناهای ایدئولوژیک حکومت خود را بیمه کرد (خواندمیر، ج ۴: ۶۱۱). این مبالغ و هدایا آن‌چنان فراوان بود که اعتراضاتی را برانگیخت و محقق کرکی ناچار شد رساله‌ای با نام رساله‌ی قاطعه‌ی اللجاج فی تحقیق حل الخراج معروف به الخراجیات بنویسد و در آن دریافت هدایا و اموال و اراضی را مشروعیت ببخشد (محقق کرکی، ۱۳۷۰). در عصر صفوی عالمان، متکلمان، مفسران و فیلسوفان شیعی نظیر محقق کرکی، شیخ بهایی، ملاصدرا و علامه‌ی مجلسی توانستند با حمایت و همراهی حاکمیت، آثار مهم و اثرگذاری را در جهان تشیع خلق و تدوین کنند.

آنچه از فضای مذهبی قرن دهم هجری برمی‌آید و در تفسیر منهج‌الصادقین نیز دیده می‌شود، نشان می‌دهد که مفسر علاوه بر اینکه از استیلا و تسلط حکومت شیعی، بهره‌جسته است، خود نیز گرایشهای غلیظ مذهبی دارد و در بیان آن نیز به مراعات عقیده‌ی مخالف خود اهمیتی نمی‌دهد. کاشانی از تأسیس حکومت شیعی در دوران صفویه بسیار بهره‌برده و تحت‌تأثیر فضای حاکم، آزادانه عقاید مذهبی خود را تبیین کرده‌است.

۴. جمع‌بندی

یکی از مهمترین وجوه بازنمایی گرایش‌های مذهبی مفسران، خود را در چگونگی بازنمایی شخصیت‌های مذهبی نشان می‌دهد. از این میان، شخصیت حضرت فاطمه (س) به عنوان برجسته‌ترین شخصیت زن در گفتمان مذهب شیعه از یک سو و شخصیت برخی زنان پیامبر بویژه عایشه در گفتمان مذهب تسنن از سوی دیگر، تقابلی را آفریده است که نمایانگر تقابل شیعه و سنی است. پیگیری نقش این شخصیت‌ها و چگونگی حضور آنها در روایتها ما را به گرایش‌های مذهبی مفسران نزدیک می‌کند.

قاضی نعمان اسماعیلی (وفات ۳۶۳ق) با استناد به آیات و روایات برای هر شیء، ظاهری و باطنی قائل می‌شود. او سپس با استناد به آیه‌های قرآن و حدیثی از پیامبر، بیان می‌کند که قرآن نیز برای مفاهیم، قائل به ظاهر و باطن است. او ظاهر قرآن را معجزه رسول و باطن آن را معجزه ائمه از اهل بیت دانسته و معتقد است کسی بجز پیامبر به ظاهر قرآن دست پیدا نمی‌کند و کسی بجز ائمه از ذریه او به باطن قرآن نمی‌رسد (نعمان مغربی، بی‌تا: ۳۱ و ۳۰). در نگرش قاضی نعمان از سویی حواء، باطن آدم و دین و آدم نیز ظاهر دین است. در حقیقت ؤفرینش حواء، درون خالی آدم را پر می‌کند و بعد روحانی او را کامل می‌گرداند. پس با این بیان، خلق زن از نفس (واحدۀ) مرد، همان جنبه باطنی دین است که رمز آن حوا است (ستاری، ۱۳۹۴: ۶۳). پس نعمان پیامبر را ظاهر ناطق قرآن و ائمه را باطن قرآن شمرده است.

با کنار هم چیدن این نگرشها ریشه‌های برخی اعتقادات شیعی آشکار می‌شود. اعتقاداتی که حضرت فاطمه (س) را سرچشمۀ نور امامان (ابوالفتح، ۱۳۶۸، ج ۱۴: ۲۴۶؛ گازر، ۱۳۳۷، ج ۷: ۳۰؛ کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۶: ۳۶۸) و «درخت طوبی» (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۵: ۱۰۹) و «اصل شجره طیبه» یا «عنصر شجره طیبه» (گازر، ۱۳۳۷، ج ۵: ۱۱۲؛ کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۵: ۱۳۵) معرفی کرده و معتقد است ائمه از مادر نَسَب می‌برند؛ همان‌گونه که عیسی از مادر نَسَب برد (ابوالفتح، ۱۳۷۲، ج ۴: ۳۲۴؛ گازر، ۱۳۳۷، ج ۲: ۴۷؛ کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۲: ۲۲۳).

۵. نتیجه‌گیری

بنابر این می‌توان نتیجه گرفت همان‌گونه که حوا باطن دین است باطن آیات قرآن یا همان دوازده امام از نور حضرت فاطمه (س) نشئت گرفته‌اند و در نَسَب به او

بازمی‌گردند. زن در این نگرش، همان نشئت روحانی و باطن دین و رسل است. حال روشن‌تر می‌نماید که چرا شخصیت حضرت فاطمه(س) در گفتمان مذهبی تشیع و خاصه آنچه از کاشانی می‌خوانیم تا این اندازه محور قرار گرفته است. در حقیقت در نگاه ابوالفتوح از آنجا که تعصبات کمرنگ است یا مجال بروز ندارد، آن‌چنان بر این دال، اصرار و تأکید نمی‌شود و این نوع نگرش مذهبی، اعتدال ابوالفتوح را در موضعگیری درباره زنان به همراه می‌آورد. ابوالفتوح با توجه به جریانهای سیاسی و مذهبی عصر خود و اوضاع متشنج آن دوران در بیان اعتقادات مذهبی خود، روش اعتدال را در پیش می‌گیرد و در روایتگری خود، گرایشهای مذهبی‌اش را چندان بروز نمی‌دهد و پررنگ نمی‌کند؛ اما هرچه در طول تاریخ حرکت می‌کنیم، درمی‌یابیم که دو مفسر دیگر، معنای متعالی زن را در یک دال متعین، خلاصه می‌کنند و او را شأنی روحانی و الهی می‌بخشند و دیگر زنان را به حاشیه می‌رانند.

در واقع، جرجانی و پس از آن، کاشانی با شدت و حدت بیشتر، تقدس و معناآفرینی قاضی نعمان را برای نوع زن منحصر در حضرت فاطمه(س) دانسته و مختص ایشان کرده و جنسیت و هویت زنانه را از او زدوده و وی را به یکی از دالهای مرکزی، روحانی، مقدس و فراجنسیتی گفتمان شیعه بدل کرده‌اند. به همین دلیل است که ما در تفسیر *منهج الصادقین* حذف روایت‌های زنان پیامبر، بویژه عایشه را شاهدیم. از آنجا که در قرن دهم فرصت و مجال تقویت و تثبیت اعتقادات شیعی وجود دارد، کاشانی با شگردهای گوناگونی از قبیل شخصیت‌پردازی، داستان‌گویی و تکرار و تأکید و... تصویر حضرت فاطمه(س) را در متن تفسیر خود، برجسته و پررنگ می‌نماید و در مقابل برخی روایت‌های مربوط به عایشه را حذف کرده است یا تغییر می‌دهد. این امر نشان می‌دهد که در گذر زمان و با فراهم شدن بستر مناسب، بروز و نمود گرایشهای مذهبی شدت یافته است و این تعلقات، خود را در تقویت و تثبیت دالهایی نظیر حضرت فاطمه(س) و به حاشیه‌راندن و تقدس‌زدایی از شخصیت‌هایی نظیر عایشه همسر پیامبر(ص) نشان می‌دهد.

از میان سه تفسیر یادشده، میل به روایتگری در تفسیر *منهج الصادقین* از دو تفسیر دیگر بیشتر دیده می‌شود. شخصیت‌پردازی، بیان عواطف و احساسات شخصیت‌های داستان و تأکید بر آن، بیان جزئیات در توصیف مکان و استفاده متعدد از قیدها و

وصفها و توصیفات جزئی، نمونه‌هایی از حرکت کاشانی از گزارشگری به سمت داستانپردازی است. تمایل کاشانی را به داستانپردازی می‌توان در موضوعاتی مشاهده کرد که به آنها تعلق داشته است و قصد تثبیت و تقویت آنها را دارد. کاشانی در این راستا از برخی صنایع ادبی و توصیفات بهره می‌گیرد تا به دلیل اثر ادبی، ارتباطی عاطفی و اثرگذار با مخاطب برقرار، و مخاطب را به مفاهیم مورد نظر خود نزدیکتر کند.

روشهای تغییر در بازنمایی گرایشهای مذهبی در *جلاءالاذهان* و *منهج الصادقین* با حذف یا افزودن داستان یا دالهای گفتمان مذهبی و یا تغییر در متن روایت ایجاد شده است. در مجموع، حذفها، افزایشها و تغییرها در تفسیر *جلاءالاذهان* و *منهج الصادقین*، سوگیری مذهبی آنان را نشان می‌دهد. هرچند هر دو این تغییرات با اوضاع مذهبی و اجتماعی عصر مفسران همسو است، این سوگیریها در کاشانی بمراتب از جرجانی شدیدتر است و می‌توان گفت کاشانی در ابراز عقاید مذهبی، تعصب بیشتری از خود نشان می‌دهد و موضع‌گیریهای غلیظ‌تر و شدیدتری درباره این مطلب دارد. از این دیدگاه می‌توان وی را همراه و هم‌جهت با جریانهای مذهبی عصر خود دانست.

پی‌نوشت

۱. برای جستجوی واژه «القصة» از امکانات نرم‌افزار جامع/تفاسیر نور کمک گرفته‌ایم.
۲. فاطمه(ع) در پس حجره ایستاده بود. یکی از منزهان لشکر می‌گذشت. فاطمه(ع) خواست که حال پدر بزرگوار خود را از او معلوم کند. کسی را نیافت که از او استفسار این معنی کند. یکی از مردم محله از یکی از منزهان پرسید که خبر چیست. گفت چه می‌پرسی از چیزی که زبان از ادای آن لال است و دیده از تاب ضجرت این واقعه از آب مالا مال. فاطمه(ع) از مضمون این مقال دود از سینه مبارک بر آمد و به دماغ رسیده سیل اشک از دیده روان کرد؛ در اندیشه دور و دراز افتاد که ناگاه کسی دیگر در رسید و گفت ای مسلمانان خدا شما را مزد دهد به شهادت پیغمبر شما(ص). فاطمه(ع) چون این سخن بشنید بی‌هوش شد. جمعی زنان که آنجا بودند، آب بر روی مبارک وی زدند تا بهوش آمد و عایشه و صفیه و ام ایمن و جمعی دیگر از زنان اتفاق نموده روی به کوه احد نهاده روان شدند. راوی گوید که فاطمه(ع) آهی می‌زد که هیچ احدی را قوه استماع آن نبود و ناله می‌کرد که هیچ کس طاقت شنیدن آن نداشت؛ پس بی‌طاقت شده چادر عصمت به سر افکند و از دروازه مدینه بیرون آمد. ناگاه زنی از بنی ذبیان رسید و گفت ای دختر خیر البشر به کجا می‌روی. گفت می‌خواهم نزد پدرم روم؛ اما قوت رفتار ندارم. زن گفت ای سیده النساء تو هم اینجا ساکن باش تا من بروم و برای تو خبری بیارم. اگر پدر بزرگوارت ترا بر این حال ببیند تحمل نتواند کرد. فاطمه(ع) در سایه دیواری قرار گرفت؛ اما دلش بیقرار بود؛ پس فرمود که ای زن چون چشم‌ت بر

جمال جهان آرای پدرم افتد، سلام من برسان و حال مرا بدین سان که ملاحظه می‌کنی عرض کن. پس آن زن برفت و فاطمه (ع) قطرات حسرات بر رخساره می‌بارید و بدرد تمام می‌گفت ای پدر مرا به غربت آوردی و درد غریبی و داغ یتیمی بر جگرم نهادی. ای دریغا مادرم خدیجه زنده بود تا درد بیکسی و یتیمی مرا دوا کردی و زخم تنهایی و غریبی مرا مرهم تربیت نهادی. القصة زن ذبیانیه روی به لشکرگاه نهاده می‌دوید و هر کرا می‌دید خبر سید عالم (ص) می‌پرسید و این زن را برادر و پدر و پسر هر سه در ملازمت پیغمبر (ص) به غذا رفته بودند. قضا را به لشکرگاه رسید؛ کشته دید افتاده؛ نگاه کرد برادرش بود که شهید شده و بخاک و خون افتاده؛ دیده بر هم نهاد و بگذشت و با خود می‌گفت حرام است بر من دیدن روی او تا روی پیغمبر خدا (ص) نبینم؛ چون قدری دیگر برفت، پدر را دید جان داده و بر خاک افتاده از وی نیز در گذشت؛ بعد از آن پسرش به نظر وی درآمد و هنوز رمقی از حیات داشت؛ چون مادر را دید گفت ای مادر خوش آمدی که مشتاق دیدار تو بودم. زمانی پیش من بنشین و ساعتی در بر من آرام گیر تا گفتار تو بشنوم و در دیدار تو نگرم. زن گفت ای عزیز مادر و ای شهید، مادر در فراق تو گریانست و بر آتش اشتیاق تو بریان؛ اما دختر رسول خدا (ص) را بر جایی نشانده‌ام و به استخبار حال پدرش آمده‌ام و من هنوز از سید عالم (ص) خبر ندارم و فاطمه (ع) انتظار می‌برد؛ معذورم دار که فرصت نشستن ندارم. پسر را بگذاشت و بیامد تا به پای کوه احد و در محلی رسید که سید عالم (ص) از شعب بیرون آمده بود و در پای علم ایستاده و صحابه گرداگرد آن حضرت صف کشیده. پیش آمد و در قدم رسول خدا (ص) افتاد و گفت یا رسول الله پدر و پسر و برادر و جدم و قبیله و تمامی عشیره من فدای تو باد. سلام فاطمه (ع) آورده‌ام و حالت او را به حضرت تو عرض می‌کنم. رسول خدا (ص) فرمود که او را کجا گذاشتی. زن تمامی قصه را شرح داد. رسول گفت ای زن زود باز گرد و بشاره حیات من به او رسان و بی‌انتظار او را نزد من آور. زن بازگشت و مژده سلامتی آن حضرت به فاطمه رسانید و گفت به خدا که پدر ترا دیدم ایستاده و علم بر سر او بداشته فاطمه فرمود که مرا به پدر رسان و مزدگانی از من بستان. زن او را پیش گرفته به احد آورد. چون چشم حضرت بر فاطمه (ع) آمد پیش او باز رفت و او را در کنار گرفت و فاطمه بسیار بگریست و حضرت او را تسلی داد و بنواخت. فاطمه (ع) گفت ای پدر بزرگوار از این زن مزدگانی قبول کرده‌ام. حضرت فرمود که از فاطمه (ع) چه توقع داری. گفت یا رسول الله ص چشم آن دارم که فردای قیامت مرا دست گیرد و مرا فراموش نکند. فاطمه فرمود یا رسول الله (ص) گواه باش که من فردای قیامت بی او قدم در بهشت نهم. آن زن از شادی بگریست و گفت یا رسول الله (ص) دستوری فرما که تا سر کشتگان خود روم که بیکس‌اند. حضرت او را اجازت داد (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۲: ۳۲۴-۳۲۲).

۳. برای مطالعه بیشتر ن.ک. مقاله «بررسی تطبیقی تصویر راویان زن در داستانهای سه تفسیر شیعی روض الجنان، جلاءالانهار و منهج الصادقین»، مجله جستارهای نوین ادبی، ۵۵(۴)، ۳۳-۵۶.

فهرست منابع

القرآن الکریم، مصحف المدینة المنورة، به خط عثمان طه.

- ابوالفتح رازی، حسین بن علی؛ (۱۳۶۵-۱۳۷۶) *روض الجنان و روح الجنان*. به تصحیح دکتر محمد جعفر یاحقی و دکتر مهدی ناصح، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- ابوت، اچ پورتز؛ (۱۳۹۷) *سواد روایت*. تهران: اطراف.
- اسماعیلی، یوسف؛ (۱۳۸۷) *سیری در تاریخ تشیع مازندران از آغاز تا پایان سده هشتم هجری*؛ تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- افندی، عبدالله بن عیسی بیگ؛ (۱۴۰۱-۱۴۰۳ق) *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*؛ به تصحیح احمد حسینی اشکوری و محمود مرعشی، ج ۲، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- آریان، قمر؛ (۱۳۸۸) *زن در داستانهای قرآن*؛ تهران: سخن.
- بارت، رولان؛ (۱۳۸۷) *درآمدی بر تحلیل ساختاری روایتها*؛ ترجمه محمد راغب، ج اول، تهران: فرهنگ صبا.
- پارسا، فروغ؛ (۱۳۹۳) *تفاسیر شیعی و تحولات تاریخی ایران*؛ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- جرجانی، حسین بن حسن؛ (۱۳۳۷) *جلاءالذهان و جلاءالاحزان (تفسیر گازر)*؛ تهران: دانشگاه تهران.
- حسینی، مریم؛ (۱۳۹۶) *ریشه‌های زن‌ستیزی در ادبیات کلاسیک فارسی*؛ چ چهارم، تهران: چشمه.
- حقوقی، عسکر؛ (۱۳۸۴) *مجموعه آثار کنگره بزرگداشت شیخ ابوالفتح رازی رحمه الله*؛ ج ۵، تحقیق در تفسیر ابوالفتح رازی؛ (سبک ادبی و روش تفسیری)، به کوشش علی اکبر زمانی نژاد، قم: دارالحديث.
- خواندمیر؛ (۱۳۸۰) *تاریخ حبیب السیر*؛ ج ۴، چ چهارم، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام، روملو، حسن بیگ؛ (۱۳۵۷) *احسن التواریخ*؛ به تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.
- ستاری، جلال؛ (۱۳۹۴) *سیمای زن در فرهنگ ایران*؛ چ هفتم، تهران: مرکز.
- عباسی، حسین؛ (۱۳۹۷) *زن به ظن و زعم سورآبادی*؛ تهران: نگاه معاصر.
- فرکلاف، نورمن؛ (۱۳۷۹) *تحلیل انتقادی گفتمان*؛ گروه مترجمان، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- قزوینی رازی، نصیرالدین ابوالرشید عبدالجلیل؛ (۱۳۵۸) *بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض معروف به النقض*؛ تهران: چاپ میر جلال‌الدین محدث.
- کاشانی، ملا فتح الله؛ (۱۳۳۶) *منهج الصادقین فی الزام المخالفین*؛ تهران: اسلامیه.
- کرکی، علی بن حسین؛ (۱۳۷۰) *قاطعہ اللجاج فی تحقیق حل الخراج*؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین قم.

_____ بررسی اثرگذاری گرایشهای مذهبی بر چگونگی روایتگری داستانهای تفسیری
 مرادی، نفیسه؛ (۱۳۹۵) «تأثیر نگرش مفسر به زن در تفسیر آیات»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد:
 دانشگاه مفید.
 مرعشی، ظهیرالدین بن نصیرالدین؛ (۱۳۶۱) *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*؛ به‌کوشش
 محمدحسین تسبیحی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی شرق.
 مغربی، نعمان بن؛ (بی تا) *اساس التأویل*؛ بیروت: دارالثقافه.
 مک‌کوییلان، مارتین؛ (۱۳۸۸) *گزیده مقالات روایت*؛ ترجمه فتاح محمدی، تهران: مینوی خرد.
 نظام‌الملک، حسن بن علی؛ (۱۳۴۴) *سیاست‌نامه*؛ به تصحیح و تحشیه قزوینی، تهران: تهران مصور.
 یورگنسن، ماریان؛ لوئیز فیلیپس؛ (۱۳۹۱) *نظریه و روش در تحلیل گفتمان* چ دوم ترجمه هادی
 جلیلی، تهران: نشر نی.

